

רכישת עברית בקרב דוברי רוסית בישראל בהקשר חברתי-תרבותי

רינת גולן

א. מבוא

רכישת שפת ארץ היעד מסייעת בתהליך החברות של המהגרים,¹ הכרוך בין השאר בהערכה מחודשת של ערכים, אמונות, נורמות ומודלים של התנהגות.² בד בבד שורר בקרב המהגרים רצון לשמור על ייחודם ולהמשיך ולדגול בערכים חברתיים ישנים. בתחום התרבות חל תהליך דומה - המהגרים חיים בין שתי תרבויות ונאלצים להתמודד עם שאלת ההתייחסות לתרבות ולשפה המוצעת להם. בתהליך התרבות (acculturation) המהגר מקבל את כללי התרבות של החברה, אך לתהליך זה שני צדדים. מהצד האחד, ההתלבטות בין תרבות המוצא לתרבות החדשה עלולה לגרום לבעיות זהות ולתחושות זרות ודחייה. כך לדוגמה, היעדר מגע אישי בין מהגרים לבין מקומיים בשעות הפנאי מעכב את רכישתה של שפה שנייה.³ המהגר שאינו שולט בשפה מתקשר עם אנשים מעטים ואינו חשוף לשפת החברה המארחת, ושפתו הבסיסית מצטמצמת למבעים קצרים הקשורים לנושאים מסוימים מתחום עבודתו בלבד. מהצד האחר, ההצלחה ברכישת שפה שנייה תעלה ככל שהקבוצה שאליה משתייך הלומד תשתווה מבחינה פוליטית, תרבותית וכלכלית לקבוצה שאליה משתייכים דוברי שפת היעד.⁴ מכאן שלהצלחה ברכישת שפה שנייה בקרב מהגרים תורמים הרצון להשתלב, המוטיבציה, והעמדות החיוביות כלפי החברה המארחת

1. מלכה מוצ'ניק, 'לשון, חברה ותרבות', ב, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2002, עמ' 62-14.

2. אליעזר בן-רפאל, עלית אולשטיין ועידית גייסט, היבטים של זהות ושפה בקליטת עולי חבר המדינות העצמאיות, ירושלים: המכון לחקר הטיפוח בחינוך, בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית, 1994.

3. Norbert Dittmar, "The Unguided Learning of German by Spanish Cultural and Italian Workers," *Living in Two Cultures: The Socio Situation of Migrant Workers and Their Families*, Gower: Unesco Press, 1982, pp.117-161

4. John W. Berry, "Acculturation as Varieties of Adaptation," in Amado Padilla (ed.), *Acculturation: Theory, Models, and Some New Findings*, Boulder, CO: Westview, 1980, pp. 9-25, 232-253; idem, "Psychology of Acculturation: Understanding Individuals Moving between Cultures," in Richard W. Brislin (ed.), *Applied Cross-Cultural Psychology*, Newbury Park, CA: Sage, 1990, pp. 232-253

- בצד שמירת הקשרים עם ארץ המוצא ושמירת מעמד שפת האם בארץ החדשה.⁵ השתלבותם של עולי ברית המועצות לשעבר, שהגיעו לארץ בגלי עלייה גדולים בשנות התשעים של המאה הקודמת ובראשית שנות האלפיים, שימשה מודל למחקרים רבים מהיבטים שונים בתחום החברה, התרבות, הזהות והלשון. העולים החדשים צריכים להתמודד עם קשיים מקשיים שונים, בכלל זה הקושי הכרוך ברכישת השפה והיבטיו החברתיים והתרבותיים. רכישת השפה העברית בקרב העולים מברית המועצות לשעבר נעשית בשתי דרכים עיקריות: לימוד פורמלי, מכוון ומודרך באולפן, ולימוד בלתי פורמלי, בלתי מודרך ובלתי מכוון מחוץ למסגרת הכיתה.⁶ העולים שבאו ארצה בתחילת שנות התשעים נטו ברובם לרכוש את השפה העברית באופן מכוון ופורמלי, ואולם עשר שנים אחר כך משתנה התמונה ומתברר כי רוב העולים דוברי הרוסית אינם מוצאים צורך דחוף וחיוני ללמוד עברית במסגרת לימוד מסודרת. הם נושרים מהאולפן, ממהרים להשתלב במקומות העבודה ורוכשים את השפה באופן בלתי פורמלי ובלתי מכוון.

מצב דומה למצב המתואר היה גם בעבר. לא כל העולים לארץ לפני יותר ממאה שנה למדו את השפה העברית המתחדשת באופן מסודר ומכוון, וכמה סיבות לכך. במאמרה של צביה ולדן בקובץ זה מצוין כי הלימוד המכוון, המודרך והמסודר של השפה העברית על חידושה החל בגני הילדים וכלל גם לימוד תכנים בתרבות ישראל. את אלה העבירו הילדים להוריהם, שהעברית כאמור לא הייתה שפתם הראשונה. היום, כשרוב ההורים הם ילידי הארץ, דוברי עברית כשפה ראשונה, הם מקנים אותה לילדיהם בבית. עם זאת, בקרב העולים אשר הגיעו בשני העשורים האחרונים מברית המועצות לשעבר, ואשר בוחרים לרכוש את השפה באופן מזדמן ובלתי מכוון, חוזר התהליך על עצמו - ילדיהם, אשר לומדים את השפה באופן פורמלי במסגרת הגן ובית הספר, מתגייסים לעזרתם. במצבים רבים הם משמשים למעשה פה להוריהם.

ההבדל העיקרי בין תחילת המאה שעברה, שבה החלו בהחייאת השפה העברית, לבין ימינו הוא שבעבר הייתה בקרב רוב העולים המבוגרים נטייה להתנער משפת המקור ולדבר רק בעברית מתוך אימוץ של ערכיה התרבותיים כחלק ממדיניות כור ההיתוך; לעומת זאת כיום מעדיפים רבים מהם, בד בבד עם רכישת השפה החדשה ותרבותה (בשתי הדרכים, הפורמלית והבלתי פורמלית), להמשיך ולדבוק גם בשפתם הרוסית ולשמור על תרבות המוצא מבלי שהדבר יפגע ביכולתם להסתדר ולתפקד בחיי היומיום בארץ. עם זאת חשוב להם שילדיהם ירכשו את

5. Elite Olshtain, and Bella Kotik, "The Development of Bilingualism in an Immigrant Community in Migration," in Elite Olshtain and Gabriel Horenczik (eds.), *Language, Identity and Immigration*, Jerusalem: Magnes, 2000, pp. 201-219

6. דבורה גולדן, "עכשיו, כמו ישראלים אמתיים, בואו נקום ונשיר": הוראת השפה הלאומית למהגרים רוסים בישראל", *מגמות* מב, 3 (2003), עמ' 388-412.

השפה העברית היטב ובאופן מודרך ומכוון כדי שיוכלו להתקדם ולהתפתח. בשנות התשעים, דפוסי ההגירה לישראל מברית המועצות לשעבר היו דפוסי טיפוסיים שמעצבות אותם מגמות כלכליות, פוליטיות ותרבותיות.⁷ העולים לישראל לא עלו מסיבות אידיאולוגיות וגם לא בעקבות צורך חברתי ותרבותי, אלא בעיקר מטעמים כלכליים ומפחד השלטונות. עקב כך, רוב העולים דוברי הרוסית בשנות התשעים לא ידעו עברית ולא למדו אותה טרם הגעתם. הם נאלצו אפוא ללמוד את השפה בארץ באופן מודרך ומכוון כדי לפתוח פרק חדש בחייהם.⁸ לעומתם, עולי שנות האלפיים נושרים מהאולפן ורוכשים את העברית באופן בלתי פורמלי מכיוון שהרוסית נשמרה היטב בקרב דובריה והפכה זמינה במרחב הציבורי.⁹ להבדלים בין שתי תקופות העלייה מבחינת ההשפעה על דרך רכישת השפה תרמו הגורמים האלה:

1. הבדלים בתפיסת הזהות – זהות יהודית לעומת זהות ישראלית או רוסית: בראשית שנות התשעים העידו רוב העולים על תחושת זהות יהודית חזקה ומיעוטם העידו שהם חשים ישראלים, ואילו בשנות האלפיים התמונה משתנה והזהות של העולים נוטה להיות ישראלית יותר ויהודית פחות.
2. זמינות השפה הרוסית: קבוצת העולים הראשונה סללה למעשה את הדרך עבור עולי שנות האלפיים. עד ראשית שנות התשעים לא הייתה השפה הרוסית מצויה ומקובלת במרחב הציבורי בישראל (ברחוב, במקומות העבודה, במוסדות ממשלתיים ורפואיים, בבנקים וכיוצא בזה). הפיכתה של הרוסית לזמינה עקב גלי העלייה הגדולים אפשרה לקבוצת העולים השנייה ללמוד את העברית בצורתה הבסיסית לצורכי קיום ומחיה ללא היוקקות לאולפן וללימוד הפורמלי. בתחילת שנות האלפיים מחצית מעולי ברית המועצות לשעבר כמעט לא דיברו עברית, ושפת הדיבור היומיומית שלהם הייתה רוסית.¹⁰
3. שינוי בייעוד האולפן: ללימוד באולפן היה בעבר תפקיד כפול – כלי להנחלת

7. רימונה ויזל, "מעשה הישראליות: בוגרי נעלה בדרך ובבית", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2005; משה ליסק ואלעזר לשם, "התגבשותה החברתית והתרבותית של הקהילה הרוסית בישראל", הנ"ל (עורכים), מרוסיה לישראל: זהות ותרבות במעבר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 27-77.

8. ויקטור שבאר, "עלייה ושילוב חברתי", רות טייטלבוים ואחרים (עורכים), תוכניות לשילוב חברתי של עולים, ירושלים: מכון הנרייטה סאלד, ג'וינט ישראל ומשרד העבודה והרווחה, 1999, עמ' 11-23.

9. Maria N. Yelenevskaya, and Larisa Fialkova, "From 'Muteness' to Eloquence: Immigrants' Narratives about Languages," *Language Awareness* 12, 1 (2003), pp. 30-48

10. אלוף הראבן, "ישראל במאה ה-21: תרבות אזרחית משותפת בחברה רבת-תרבותית", רינה לאור ודבורה מן (עורכות), רב-גונית ורב-תרבותיות בחברה הישראלית, רמת גן: הקתדרה לחינוך לערכים, לסובלנות ולשלום, אוניברסיטת בר-אילן, 1999, עמ' 117-106.

הלשון העברית ואמצעי לחיזוק ההשתייכות לחברה הישראלית. אך כיום תפקיד האולפן בהגברת תחושת ההשתייכות לחברה נחלש, ועבור רבים מהלומדים בו הוא אמצעי לרכישת השפה החדשה ותו לא.¹¹

4. שינוי ממסדי: במקום מדיניות כור ההיתוך, שהייתה נהוגה מאז קום המדינה, ננקטת כיום מדיניות רב-תרבותית ורב-לשונית.¹² שינוי זה מתיר לעולים להשתמש בשפה הרוסית גם במרחב הציבורי, לקיים מוסדות תרבות הפועלים בשפה זו ולהשתמש בה בכלי התקשורת הישראליים.

המציאות החברתית שנוצרה בעקבות עליית דוברי הרוסית לארץ למן שנות התשעים, והתמונה הדמוגרפית שיצרה עלייה זו בחמש השנים הראשונות של מאה זו (2000-2005), מחייבות את בחינת נושא רכישת השפה העברית משני היבטים נוספים שטרם נחקרו בעבר – ההיבט הלשוני וההיבט החברתי-תרבותי – ואת בחינת הקשר ביניהם. חקירת היבטים אלו תאפשר להבין את תפקידה ואת מקומה של השפה העברית במסגרת תהליך ההשתלבות של העולים: עד כמה הלימוד באולפן והיקף השימוש בעברית משפיעים על טיבה של השפה העברית שבפיהם, על העמדות כלפיה, על תפיסת הזהות שלהם, על תחושת שביעות רצונם ועל קליטתם החברתית והתרבותית. מן ההיבט החברתי יהיה אפשר להבין באיזו מידה משמשת השפה הנרכשת, באופן פורמלי ולא פורמלי, זרז או גורם מעכב לתהליך הטמיעה החברתית והתרבותית של העולים בשנות האלפיים. כמו כן יהיה אפשר ללמוד על מידת נכונותם של העולים באשר הם לשלב בין תרבות המוצא לתרבות החברה הקולטת ועל יכולתם למצוא את דרכם במרחב הציבורי.

ב. הליך המחקר

מטרות המחקר בתחום הלשוני היו בדיקת טיב השפה העברית הנרכשת והיקף השימוש בה בקרב עולים שלמדו באולפן ועולים שלא למדו בו; ובתחום החברתי-תרבותי – בדיקת העמדות כלפי השפה, הקשר עם ישראלים, תחושת השייכות לארץ ותפיסת הזהות העצמית בקרב שתי קבוצות העולים, ובידור השפעתם של אלה על טיב הקליטה החברתית-תרבותית. השערת המחקר הייתה כי ימצאו

11. אביטל אפל, "אולפנים להנחלת הלשון העברית", מסמך רקע, מוגש לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת, ירושלים 2002.

12. ברוך קימרלינג, "מהגרים דוברי רוסית", מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל – בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות, תל אביב: עם עובד, 2004, עמ' 410-441; Glinert Lewis, "Inside the Language planner's Head: Tactical Responses to a Mass Immigration," *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 16, 5 (1995), pp. 351-371

הבדלים בין עולים שרכשו את השפה באופן פורמלי לבין אלו שרכשו אותה באופן לא פורמלי מבחינת היקף השימוש בשפה העברית, היכולות הלשוניות, העמדות כלפי השפה, והשפעתם של אלה על הקליטה החברתית-תרבותית. הציפייה היא כי מי שלמדו באולפן ישתמשו יותר בעברית ויהיו בעלי עמדות חיוביות יותר כלפיה, ומכאן גם תושפע לטובה קליטתם החברתית-תרבותית.

במחקר השתתפו 143 נבדקים, נשים וגברים, דוברי רוסית שעלו מברית המועצות לשעבר בתחילת שנות האלפיים. שמונים מהם למדו באולפן ו-63 לא למדו בו. שיטת המחקר הייתה מעורבת, כמותנית ואיכותנית. בדיקת התחום הלשוני נעשתה בשתי דרכים: מבחינה איכותנית התבקשו הנבדקים לתאר בעברית תמונות נתונות מחיי היומיום, ומבחינה כמותנית הם התבקשו למלא שאלונים ברוסית שבדקו את היקף השימוש בשפה ואת הדיווח על היכולות הלשוניות. בדיקת התחום החברתי-תרבותי, כלומר השפעת הלימוד באולפן על הקליטה החברתית-תרבותית, על טיבה ועל מאפייניה, נעשתה רק מבחינה כמותנית, על ידי מילוי שאלונים. בשלב הראשון ענו כל הנבדקים על שאלון בשפה הרוסית. בשלב השני (לאחר חלוקת השאלונים ומילויים) נערך המחקר האיכותני, ובו נתבקשו 18 נבדקים (12 שלא למדו באולפן ושישה שלמדו בו) לתאר תמונות מחיי היומיום לצורך מיפוי מאפייני המאגר הלשוני שלהם.

ג. ממצאים

1. התחום הלשוני

מכיוון שמאמר זה מתמקד בהקשר החברתי-תרבותי, יצינו רק הממצאים העיקריים מן התחום הלשוני. נמצא כי שפתם של העולים שלא למדו באולפן מתאפיינת לרוב בצמצום ובהתאבנות. ממצאים אלה תואמים את מאפייני שפתם של עובדים זרים, אשר כונתה "גרסה בסיסית" (basic variety)¹³, באירופה ובישראל.¹⁴ עם זאת, שפתם היא שפה תקשורתית המאפשרת מילוי צורכי קיום בסיסיים. כן נמצא שימוש באסטרטגיות לשוניות כפיצוי על מחסור באוצר מילים, כגון שאילת מילים משפת האם ("טוריסט", "פרודוקטיקה", "סקרטית"), שימוש בפרפרזות (תיירים - "אנשים עם קמרים"), הטעמה של מילים, יצירתיות ("הוא מהוכן אוכל", שילוב של "מכין" עם "מוכן") וחזרה על מילים ("אנשים, אנשים, אנשים כחנות", לציון אנשים רבים). נוסף על האסטרטגיות הלשוניות נמצאו אצל העולים שלא למדו באולפן שתי

13. Wolfgang Klein, and Clive Perdue, "The Basic Variety," *Second Language Research* 13, 4 (1997), pp. 301-348

14. רינת גולן, "גרסה בסיסית (Basic Variety) ותהליכי תקשורת בלשונם של עובדים זרים בישראל", עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2001.

תופעות לשוניות אופייניות שנמצאו גם בקרב העובדים הזרים. האחת היא פישוט לשוני מורחב, שבא לידי ביטוי באי-הקפדה על הטיה ועל התאמה במין ובמספר של חלקי הדיבור השונים, ובאי-שימוש ביידוע, במילות יחס ובכינויי גוף ("חנות סגור", "אישה שמן", "הם לקרוא עיתון"). השנייה היא הנטייה להכללה בשם ובפועל, כלומר שימוש במילה אחת בעלת שדה סמנטי רחב (כמו "בית", "אוכל" או "עבודה") לציון מגוון רחב של משמעויות, וכן שימוש רב במילים הסתמיות "מישהו", "משהו". הכללה בולטת נעשתה למשל בתואר "טוב" ובניגודו "לא טוב". בכמה קריטריונים נמצאו הטיה והתאמה ברמה גבוהה יותר בלשון העולים שלא למדו באולפן לעומת לשון העובדים הזרים.¹⁵ נראה שהדבר נובע מחשיפתם הרבה יותר של העולים לשפה העברית באמצעות ילדי המשפחה, השכנים, נותני השירותים הציבוריים, וגורמים אחרים התורמים להעשרת השפה שאינם קיימים בסביבת העובדים הזרים.

באשר ללשון העולים שלמדו באולפן, על פי רוב אין היא ברמת הגרסה הבסיסית אלא ברמת לשון הביניים (interlanguage),¹⁶ שהיא לשון דינמית יותר ומשתנה תדיר בגלל תהליך הלמידה הרציף. הלומדים באולפן מתאפיינים במוטיבציה רבה לממש את המטרות שלשמן הגיעו ארצה (בין השאר השתלבות בעבודה ההולמת את כישוריהם) ובעמדות חיוביות כלפי העברית. שפתם מתאפיינת במבעים ארוכים ומורכבים יותר. הם כמעט שאינם נזקקים לאסטרטגיות לשוניות כפיצוי על מחסור באוצר מילים וכידוע בתחביר. תהליך הפישוט בלשונם הוא מצומצם, וכתהליך ההכללה אותו מעט מילים מכלילות, בעיקר שמות עצם ושמות תואר.

מבחינת השימוש בשפה, נמצא כי היקף השימוש בשפה העברית בקרב העולים שלא למדו באולפן מועט יותר מהיקף השימוש בה בקרב העולים שלמדו באולפן, במיוחד במרחב הציבורי, ואילו במרחב הפרטי אין כמעט הבדל בין שתי הקבוצות. כלומר, שתי הקבוצות מייחסות חשיבות לעברית בהיותה חיונית לתהליך הסתגלותם, אך קיים פער בין עמדותיהם, כוונותיהם וציפיותיהם לבין נכונותם להשתמש בשפה זו בחיי היומיום. העברית משמשת רק במצבים רשמיים ובמרחב הציבורי, שבו הם נאלצים לעשות כן, ולא בחיים האישיים. עם זאת, הלימוד באולפן הסיר מחסומים בקרב הלומדים ותרם לשימוש רב יותר בשפה בתחום הציבורי בהשוואה למי שלא למדו באולפן.

2. התחום החברתי-תרבותי

כפי שצוין במבוא, השתלבותם החברתית של העולים מעידה כי מחד גיסא יש להם זיקה חזקה לתרבות ולשפה הרוסית, והדבר עלול לתרום להתברלותם, ומאידך

15. ש.ס.

16. Larry Selinker, "Interlanguage," *International Review of Applied Linguistics* 10, 3 (1972), pp. 202-231; idem, *Rediscovering Interlanguage*, New York: Longman, 1992

גיסא הם מודעים לחשיבות השליטה בשפה העברית לחיי היומיום.¹⁷ בדיקת המאגר הלשוני והיכולות התקשורתיות והלשוניות של עולים חדשים שלא רכשו את העברית באולפן לעומת עולים שכן למדו בו, בד בבד עם בחינת עמדותיהם כלפי השפה, המוטיבציה שלהם, תחושות השייכות והזהות ושביעות רצונם, העידו על קשר ישיר בין יכולתם הלשונית לבין מידת נכונותם לשלב בין תרבות המוצא לתרבות החברה הקולטת וכן על היקף השתלבותם בחברה הקולטת. מי שלמדו באולפן היו בעלי מוטיבציה, עמדות חיוביות ותחושת שייכות יותר מהעולים שלא למדו בו (על כך אפרט בהמשך).

א. השפעת הלימוד באולפן על העמדות כלפי העברית

מעניין לציין את ההבדלים המגדריים בין אלו שלמדו באולפן לאלו שלא למדו בו בכל הקשור לעמדות כלפי לימוד השפה. הגברים שלמדו באולפן רואים בחיוב רב יותר את לימוד השפה לעומת אלה שלא למדו בו. ההבדל בין הקבוצות היה מובהק. הסבר אפשרי לכך הוא שהגברים שלא למדו באולפן מעידים על עצמם שהם אינם זקוקים לשפה באותה מידה שהם זקוקים לפרנסה, ולכן חלה אצלם נשירה בשלבים מוקדמים של הלימוד באולפן. עליהם לעבוד כדי לספק את צורכי המשפחה, ולעתים קרובות העבודה מונעת מהם לימודים סדירים באולפן. כמו כן, רבים מהם טרם החליטו סופית אם הם נשאים בארץ. כל אלה גברו על הצורך ללמוד את השפה, אך לא על ההכרה בחשיבותו של האולפן - רובם ככולם רואים בלימודים באולפן כלי חשוב להתקדמות ולהצלחה. לא פעם נבע הוויתור על הלימודים באולפן ממוטיבציה נמוכה, שכן הגברים נוכחו לדעת שהם מצליחים להסתדר בשוק העבודה בעזרת עברית בסיסית. מצבם של העולים האלה שונה ממצבם של העולים שהגיעו בשנות השבעים או בתחילת שנות התשעים - הללו נאלצו להתמודד עם קשיי השפה בלי דוברי רוסית רבים שיסייעו בידם.

לעומת הגברים שלא למדו באולפן או שנשרו ממנו בשלבים הראשוניים, אלה שהשלימו את לימודיהם באולפן טוענים כי הם רוצים להמשיך לעסוק במקצוע שעסקו בו בארץ המוצא ולהגיע להישגים מקצועיים גם בארץ. כדי להשיג זאת וכדי להרגיש בטוחים, להיקלט היטב ולהרגיש שייכים, עליהם ללמוד עברית היטב. כפי שציינו אחדים מהם, "כדי לחיות, לעבוד ולהתקדם חייבים ללמוד את שפת המדינה", "כי צריך לדעת את שפת העם" ו"אני רוצה להרגיש בטוח".
באשר לנשים, לא נמצא הבדל בין הנשים שלמדו באולפן לבין הנשים שלא למדו

17. אלעזר לשם, עלייה וקליטה של יהודי ברית המועצות לשעבר: ביבליוגרפיה נבחרת ותקצירים 1990-1993, ירושלים: מכון הנרייטה סאלר, 1994, עמ' 5-11; Eliezer Ben-Rafael, Mikhail Lyubansky, Olaf Glöckner, Paul Harris, Yael Israel, Willi Jasper, and Julius Schoeps (eds.), *Building a Diaspora: Russian Jews in Israel, Germany and the USA*, Leiden: Brill, 2006

בו מבחינת העמדות כלפי העברית. הנשים ייחסו חשיבות פחותה בהשוואה לגברים ללימוד פורמלי של העברית, משום שאינן חשות צורך דחוף לדעת את השפה כדי להתקדם בעבודה. ישנן נשים שלא למדו באולפן משום שהיו מטופלות בילדים קטנים, ובקרבן שוררת מעין תחושה של החמצה. כפי שאמרה אחת הנבדקות, "לא למדתי באולפן כי הייתי עם הילדים שהיו קטנים. עכשיו אני מנסה להשתלב בחיים בישראל ולומדת באולפן. כשאלמד ארגיש יותר ישראלית".

שתי קבוצות המחקר חלוקות אפוא ביניהן במידת מה בעניין חשיבות לימוד השפה העברית. ואולם, באשר לעמדות כלפי יוקרתה וחשיבותה של העברית לעומת האנגלית והרוסית בארץ ובעולם לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות. כל הנבדקים מודעים לכך שבעיני הישראלים הוותיקים העברית חשובה ויוקרתית בהיותה גורם לאומי ואחד מרכיבי הזהות היהודית - לעומת שפות אחרות, כמו אנגלית ורוסית. לעומת זאת הם סבורים כי מחוץ לישראל אין חשיבות לעברית משום שהיא שפתם של ציבור קטן יחסית של אנשים. האנגלית היא השפה השלטת, החשובה והיוקרתית, השפה הבינלאומית (לינגווא פרנקה) הזמינה ברחבי העולם. בנאמנותם לשפת המוצא, הנבדקים רואים ברוסית שפה בעלת השפעה, הניצבת במקום השני לאחר השפה האנגלית. ייתכן שהם סבורים כך בשל מספרם הרב של דובריה ובשל התרבות הרוסית העשירה.

נראה כי העולים שבאו לארץ בעיקר ממניעים כלכליים ולא דווקא ממניעים אידיאולוגיים מבינים עד כמה חשוב לדעת עברית ועד כמה השפה העברית משמעותית מבחינתם בישראל, בייחוד בכלל האמור בשירותים ממשלתיים, בתקשורת ובמרחב הציבורי. הם אינם מתעלמים מכך שהשימוש בשפה העברית, על פי המדיניות המסורתית של הממסד הישראלי, נועד להיות ביטוי וכלי להתמזגות בחברה הישראלית ולצמיחת זהות יהודית לאומית מלוכדת. אך הם רואים בשפה בראש ובראשונה כלי לקידום ולהשתלבות מהירה בחברה החדשה ואמצעי חשוב להשגת המטרות שלשמן עלו לארץ, בפרט לנוכח העובדה שרבים מהם עדיין אינם חשים עצמם מעורים לחלוטין בחברה.

ב. השפעת הלימוד באולפן על הקליטה בישראל

השפעת הלימוד באולפן על תהליך ההתערות בארץ הייתה בדרך כלל חיובית. הערכת העולים את יחס הישראלים כלפיהם היא ברמה בינונית-נמוכה בשתי הקבוצות, אך מי שלמדו באולפן מעריכים את ההשפעה של הישראלים עליהם, בעיקר בתחום התעסוקה, יותר ממי שלא למדו באולפן. ייתכן שתחושה זו נובעת מן העובדה שרוב העולים שלא למדו באולפן אינם מועסקים במקצוע שבו הועסקו בארץ מוצאם, והם חשים תסכול. הדבר מעיד על מעורבות נמוכה מצד העולים שלא למדו באולפן, על חוסר נכונותם להשתלב בחברה הישראלית ועל התבדלותם החברתית, שמקורם בין השאר באי־ידיעת השפה.

העולים משתי קבוצות המחקר עדיין חשים הסתייגות מהקשר עם ישראלים

ותיקים, ולכן על אף הלימוד באולפן וידיעת השפה העברית לא נמצאו הבדלים בין שתי הקבוצות באשר למפגשים בינם לבין ישראלים ותיקים. הם נוטים להתבדל ולהתחבר עם בני קהילתם ועם דוברי שפתם, כפי שעולה מתדירות המפגשים בינם לבין חבריהם העולים לעומת המפגשים עם ישראלים ותיקים.

ג. השפעת הלימוד באולפן על שביעות הרצון

האולפן, השימוש בעברית, הוותק בארץ והמפגשים עם הישראלים השפיעו על שביעות הרצון של העולים שלמדו באולפן, וזו נמצאה גבוהה יותר מאשר שביעות הרצון של מי שלא למדו בו. הדבר בא לידי ביטוי בתחום הכלכלי (תעסוקה ודירור) יותר מבתחום החברתי-תרבותי. שימוש רב יותר בעברית וקשר הדוק עם ישראלים בעקבות לימוד מכוון ופורמלי באולפן תורמים לתחושה של שביעות רצון כללית מתהליך הקליטה כולו, אך עדיין אין בכך כדי לתרום לשילוב חברתי רב יותר. בתחום הפרטי, דהיינו בבית ובקרב חברים, העולים שלמדו באולפן עדיין מרוצים מן הקשרים בינם לבין חבריהם העולים יותר מאשר מן הקשר עם הישראלים. ייתכן שהדבר נעוץ גם ביחסם של הישראלים הוותיקים, שאינם ששים לקבלם, וכן בזמינותה של השפה הרוסית בכל תחום מתחומי חייהם של העולים (בקהילה, בבית ובכלי התקשורת), המקלה את קשיי הקליטה מצד אחד אך מעכבת את השילוב בחברה מצד שני.

ד. השפעת הלימוד באולפן על תחושת השייכות

נמצא שללימודים באולפן השפעה על תחושת השייכות ועל הכוונה להישאר בארץ. אמנם נבדקי שתי הקבוצות העידו על תחושת שייכות לארץ, אך העולים שלמדו באולפן העידו על תחושת שייכות חזקה יותר, והם רואים בעצמם חלק מהחברה הישראלית: "אני מרגישה כאילו נולדתי בארץ" (עולה שלמדה שנה באולפן), "אני בארץ אזרח כמו כל אחד" (עולה שלמד חצי שנה). לדעת 95% מהלומדים, אף ילדיהם חשים ישראלים - נראה שהם מעבירים לילדיהם את המוטיבציה ללימוד השפה. תחושותיהם של עולים שלמדו באולפן באשר לעתיד ילדיהם ושייכותם לארץ עולות בקנה אחד עם ממצאיה של סמדר דוניצה-שמידט.¹⁸ במחקרה על בחירות לשוניות אצל עולי חבר המדינות נמצא כי בקרב הדור הצעיר יש ירידה בידיעת הרוסית עקב העמדות החיוביות כלפי לימוד העברית, המוטיבציה להשתלב מבחינה חברתית, הכניסה למערכת החינוך בעברית, השירות הצבאי והצורך בלימוד שפה נוספת (אנגלית).

על הקשר הספציפי בין לימוד השפה לתחושת השייכות מעידים דבריהם של כמה נבדקים שלמדו באולפן: "אני חושבת שמי שרוצה להיות שייך לישראל חייב

18. סמדר דוניצה-שמידט, "שימור שפה או איבוד שפה? הרוסית בקרב עולי חבר המדינות בישראל", *הד האולפן החדש* 85 (2003), עמ' 57-64.

להתחבר לשפה העברית, כי הוא בא במגע יומיומי עם ישראלים", "הרצון הגדול ביותר שלי זה לדבר עברית כדי להיפטר מההרגשה שאתה בלי ערך אם אתה לא דובר עברית. זה גם תורם להרגשה שאני שייך למדינה". מרגשים במיוחד דבריה של אחת הנבדקות שלמדה במשך שנה באולפן: "אני מקווה שהעלייה שלי תהיה לטובת מדינת ישראל".

לעומת העולים שלמדו באולפן, שרובם מעידים על תחושת שייכות לארץ גם אצל ילדיהם, 78% מקרב מי שלא למדו באולפן סבורים שילדיהם אינם חשים שייכות לישראל, אולי משום שהם אינם בטוחים באשר לעתידם ועתיד ילדיהם בארץ (ולכן הם גם לא טרחו להשקיע בלימוד באולפן). כך למשל, נבדקת ששוהה בארץ שמונה שנים ולא למדה באולפן טענה שהיא אינה חשה שייכת. את הדברים היא אמרה במילים בוטות וקשות ברוסית, ואלה תורגמו כאן לעברית: "הרבה עולים יכלו לחזור לארצות מוצאם, אך הם אינם עושים זאת בגלל בעיות כלכליות. ברוב המקרים הם כמו עבדים במדינה המארכת. לא לכולם יש הזדמנות ללמוד פה ולחיות בצורה אחרת וכך גם להרגיש אחרת".

נראה כי תחושת השייכות למדינה מושפעת גם מן המצב המשפחתי: לימוד השפה באופן מסודר נובע מרצונם של העולים לדאוג לעתידם ולעתיד ילדיהם. העולים רוצים שילדיהם, כמוהם, ירגישו שייכים לחברה הישראלית ויהיו חלק ממנה. בקרב הנבדקים הנשואים שלמדו באולפן הסתמנה תחושת שייכות חזקה יותר מאשר אצל הנבדקים הנשואים שלא למדו בו. כאמור, יש מקום להניח שאת הנבדקים הנשואים שלמדו באולפן הניע הרצון להתערות בארץ, לקדם את בני משפחתם ולדאוג לעתיד ילדיהם. הם העריכו שהלימודים באולפן יתרמו לכך תרומה ניכרת, שכן השכלה לשונית ורמה לשונית גבוהה מבטיחות קידום בעבודה ומסייעות לקליטה כלכלית וחברתית. וכאשר העולה ומשפחתו משתלבים היטב בחברה, הם מרגישים ממילא שייכות גדולה יותר אליה. לעומת זאת, נמצא כי העולים הלא נשואים, הן אלה שלמדו באולפן הן אלה שלא למדו בו, חשים שייכים פחות לחברה הישראלית. ייתכן כי היעדר מחויבות משפחתית וספקות באשר להשתקעותם בארץ תרמו לחוסר העניין באולפן ועקב כך לתחושת שייכות חלשה יותר.

ה. השפעת הלימוד באולפן על תפיסת הזהות העצמית

במחקר זה נמצא קשר ברור וישיר בין הלימוד באולפן והיקף השימוש בעברית לבין תפיסת הזהות העצמית. רכישת השפה באולפן תרמה לתחושת הישראליות, והדבר נכון במיוחד לעולים של שנות האלפיים לעומת עולי ראשית שנות התשעים, שכן מקצת עולי שנות האלפיים בחרו לנשור מהאולפן מבחירה ולרכוש את השפה באופן לא פורמלי.

במחקר שערכו אליעזר בן-רפאל, עלית אולשטיין ועידית גייסט בתחילת שנות התשעים נמצאה בקרב העולים מברית המועצות לשעבר תחושת זהות ישראלית

ותחושת זהות רוסית חלשות לעומת תחושת הזהות היהודית (72%).¹⁹ אך באותו מחקר (אשר לא בחן תחושת זהות על פי משתנה הלימוד באולפן) כמחצית מהנשאלים לא השיבו על שאלת הגדרת הזהות. לדעת החוקרים, הדבר נבע מבלבול בין תחושת הזהות היהודית, הישראלית או הרוסית לבין תחושות בכלל ויחסים עם הסביבה. ואולם, במחקר הנוכחי נמצאו ממצאים אחרים ומפתיעים: נבדקים שלמדו באולפן חשים עצמם ישראלים (42%) יותר מאלה שלא למדו באולפן (25%). בד בבד, קרוב למחצית (47%) מקרב אלה שלא למדו באולפן חשים עצמם רוסים, לעומת 28% מקרב אלה שלמדו באולפן. באשר לזהות היהודית, נמצא מספר כמעט זהה של עולים משתי קבוצות המחקר שחשו עצמם יהודים.

המסקנה המתבקשת היא שקיים קשר הדדי בין הלימוד באולפן לבין תחושת הישראליות: מי שלמד באולפן חש עצמו ישראלי יותר. נבדקים רבים שלמדו באולפן תיארו את תחושת הזהות שלהם כ"ישראלים": "כולנו ישראלים ורק אחר כך יהודים", "אני מרגישה יותר שייכת למדינה מאשר ללאום", "הסימן הגדול ביותר לכך שאני שייכת לארץ הוא שכאשר אני בחו"ל אני מרגישה כמו ישראלית". נבדקת אחרת הייתה יצירתית בהגדרת זהותה ואמרה: "אני ישראלית דוברת רוסית". ומנגד, האולפן תרם לחיזוק תחושת הישראליות אצל מי שקודם לכן נטה להרגיש ישראלי. מי שהחליט שלא ללמוד באולפן, מכל מיני סיבות (בהן הצורך לעבוד, חוסר עניין ומוטיבציה נמוכה), חש תחושת זהות רוסית חזקה ותחושת זהות ישראלית או יהודית חלשה. כלומר, מי שלא נטה לתפוס עצמו כיהודי והמשיך להרגיש רוסים גם לאחר עלייתו, לא ראה צורך בלימוד עברית באולפן, העשוי לתרום ניכרת לחיזוק תחושת הזהות הישראלית או היהודית. נבדקים שלא למדו באולפן אמרו: "שם הייתי יהודי, פה אני רוסית", "אני גאה מאוד להיות רוסית ואני גאה בתרבות הרוסית שלי, אפילו שאני מרגישה שייכת לארץ", וכן "אני מגדירה עצמי כרוסייה עם תרבות רוסית וחושבת שצריך לדעת עברית רק את המינימום".

אפשר לומר כי ההבדל בין שתי קבוצות המחקר מבחינת הזהות אינו מתמקד בהגדרת הזהות היהודית, שהייתה ממילא חלשה בשתי קבוצות המחקר (27%-29%), אלא דווקא בהגדרת הזהות הישראלית. הלומדים באולפן והמשתמשים בעברית דרך קבע נטו לכיוון הגדרת זהותם כ"ישראלים", ואילו אלה שלא למדו באולפן ומיעטו משום כך להשתמש בעברית נטו לחוש עצמם רוסים יותר. מן הממצאים עולה כי רכישה פורמלית, מכוונת ומודרכת של השפה העברית במסגרת האולפן תורמת לקליטה חברתית ותרבותית ומחזקת את זיקתם של הלומדים לארץ, את תחושת שייכותם לה ואת זהותם הישראלית.

19. בן-רפאל, אולשטיין וגייסט (לעיל הערה 2).

ד. סיכום

אתחיל בדמיון בין שתי קבוצות המחקר: רוב הנבדקים העריכו כי העברית יוקרתית בארץ יותר מבעולם, ואילו האנגלית יוקרתית בעולם יותר מבארץ. הרוסית לדעתם היא היוקרתית פחות בארץ, ואילו בעולם היא יוקרתית יותר מן העברית. לדעת שתי הקבוצות העברית דומיננטית באמצעי התקשורת ובמרחב הציבורי בישראל. מרבית הנבדקים משתי הקבוצות סבורים שלעלייתם הייתה השפעה חיובית בעיקר בתחום הכלכלי, אך לא בשאר התחומים – דיוור, חינוך, דמוקרטיה ותרבות. יש לומר כי מי שלמדו באולפן מרוצים יותר בתחום התעסוקתי.

בקרב חברי שתי הקבוצות לא נמצאה נטייה למפגשים עם ישראלים ותיקים, אך הדבר אינו פוגע בסיכויי השתקעותם בארץ ובתחושת השייכות אליה – רובם דיווחו כי הם נוטים להישאר בארץ. לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות בעניין זה. כמו כן, חברי שתי הקבוצות דיווחו שעלייתם ארצה הגבירה את תחושת השייכות לארץ.

ההבדל בין שתי קבוצות המחקר ניכר בכמה תחומים: השפעת החברה הישראלית, תחושת השייכות, עמדות כלפי השפה ותפיסת הזהות העצמית. נראה כי השפעת החברה הישראלית על העולים שלמדו באולפן נתפסת כטובה, והם חשים בדרך כלל שבעי רצון מן העלייה יותר מן העולים שלא למדו בו. כמו כן, מי שלמדו באולפן חשים שייכות רבה יותר לחברה הישראלית והם מעריכים כי כך הדבר גם באשר לילדיהם. מאכן נובע גם שהעולים שלמדו באולפן חשים עצמם ישראלים יותר ורוסים פחות, ואילו העולים שלא למדו באולפן חשים עצמם רוסים יותר מישראלים.

מאפייניה הדמוגרפיים הייחודיים של העלייה בשנים האחרונות מציגים אפוא מודל משולב וחדש של קליטה: בצד האחד נמצאים העולים הלומדים באולפן, שיכולותיהם הלשוניות הטובות יחסית בשפה העברית תורמות לתחושה של שביעות רצון, שייכות וזהות ישראלית. הם רוצים להתקדם ולהתערות בארץ, אך בד בבד שומרים על זיקה לשפת האם ועל קשר הדוק עם העולים האחרים. אצלם העברית והרוסית דרות ככפיפה אחת. בצד האחר נמצאים העולים השידיעותיהם בעברית דלות עקב נשירה מכוונת מהאולפן, והם מצוידיים בעברית בסיסית שמספיקה לצרכי קיום ומחיה ותפקוד יומיומי. הדבר אינו מונע מהם לגלות עניין בנעשה במדינה (בניגוד למה שנמצא בקרב העובדים הזרים) ולחוש שייכים לארץ, אבל מעורבותם החברתית והתרבותית נמוכה יותר מזו של העולים בני הקבוצה הראשונה. רבים מהם עדיין מזוהים כרוסים, ומעדיפים להמשיך ולדבוק ברוסית כשפה העיקרית שלהם ולשמור על קשר הדוק עם אלו שחולקים עמם את שפתם ואת תרבות המוצא שלהם.